

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie:

Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2015

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Pijp gemaakt naar aanleiding van het zilveren huwelijksfeest van Franz Jozef en Elisabeth Amalie Eugenie (Sissi). Ongemerkt, Partsch, ca. 1879. (Foto Arjan de Haan)

Achterzijde omslag: Piet Hein pijp, 1828. Gouda, Leendert of Joost Welter, 1828. (Coll. Museum Gouda, foto Bert van der Lingen)

ISBN: 978-90-801138-6-2

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Patriotten en prinsgezinden Rob Roedema en Peter Bitter	9
Aanvulling op ‘Een groep zeldzame eerste-generatiepijpen uit Amsterdams afval, 1590-1625’ Bert van der Lingen	19
Een tabakspijp ter herdenking van de verovering van de zilvervloot door Piet Hein, 1628-1828 Bert van der Lingen	33
Leidens Ontzet op pijpen Ruud Stam	37
Herinneringspijpen naar aanleiding van de Vrede van Aken in 1748 Ron de Haan	47
Afval van een Schoonhovense pijpenbakker Jan van Oostveen	51
De firma G. Rompelman & Compagnie, fabrikant in grof aardewerk en pijpen te Kampen Bert van der Lingen	59
Een ijzeren persvorm uit Gennep en de pijpenmaker Peter Dorn (1849-1871) Jos Engelen	71
Glaspanelen van P. van der Want Gzn (Ivora) in Gouda Barbara Walraven	75
De merken ruiters te paard en vijf schijven in een Delftse tuin en de relatie tussen pijpenmakers te Gouda Bert van der Lingen	79
Een groep bijzondere pijpmodellen van Johann Partsch II, Theresienfeld, Oostenrijk Arjan de Haan	85
Misbruik van de naamsbekendheid van Gambier Arthur van Esveld	93
Geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen uit Noord-Frankrijk (Bretagne, Normandië en Nord-Pas-de-Calais) Ron de Haan	101
Iets over de sociale geschiedenis van de Belgische kleiijpennijverheid Ruud Stam	127
De sociale strijd op Belgische pijpen Ruud Stam	139
De Amsterdamse pijpenhandelaar Dirk Entvogel, zijn opvolger Jacob van der Werf en het handelsmerk Wapen van Gouda Bert van der Lingen	147
Advertenties met pijpen en tabak in Zürichse weekbladen, 1730-1806 Bert van der Lingen	165
Engelse summaries	185

Voorwoord

Het Jaarboek 2015 is het derde Jaarboek van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'. Opnieuw ligt er een fraai jaarboek, met gevarieerde artikelen over de geschiedenis van de tabakspijp, voor u. Het is mooi om te zien dat een keur aan auteurs zulke interessante en van fraaie afbeeldingen voorziene artikelen heeft aangeleverd.

Allereerst ruime aandacht voor de Nederlandse kleipijp. Rob Roedema en Peter Bitter behandelen opgegraven kleipijpen en aardewerk van opgravingen in **Alkmaar**, die verwijzen naar de **politieke voorkeur** in Alkmaar in de achttiende eeuw. In het Jaarboek 2014 beschreef Bert van der Lingen een bijzondere groep **eerste-generatiepijpen** uit de periode 1590-1625. Kort na publicatie bleken er nog veel meer vondsten te zijn die in een uitgebreide aanvulling zijn opgenomen. Van dezelfde auteur komen ook bijdragen over een pijp die de verovering van de **zilvervloot door Piet Hein** herdenkt en pijpen uit een **beerput in Delft** die familierelaties tussen de eigenaren van de gevonden merken aantoonst. Ruud Stam maakt een inventarisatie van pijpen die **Leidens Ontzet** in 1574 herdenken en Ron de Haan toont een drietal bijzondere modellen ter gelegenheid van de **Vrede van Aken** in 1748. Jan van Oostveen beschrijft pijpen en afval van een **pijpenbakker in Schoonhoven** en geeft nieuwe inzichten over de nijverheid in deze stad en Bert van der Lingen doet verslag van zijn onderzoek naar de firma **G. Rompelman & Compagnie** in Kampen, die kleipijpen voor de export naar Suriname maakte. Jos Engelen beschrijft een **ijzeren persvorm** die in een tuin in Gennep is gevonden en Barbara Walraven twee **glaspanelen** van de firma P. van der Want Gzn (Ivora) uit Gouda.

De buitenlandse kleipijpen zijn vertegenwoordigd in verschillende artikelen. Arjan de Haan laat in zijn bijdrage fraaie modellen uit de fabriek van **Partsch in Oostenrijk** zien. Arthur van Esveld gaat in op **misbruik van de naam Gambier** in Frankrijk en Ron de Haan toont de kenmerken van de grootste collectie **geboetseerde en met de hand nabewerkte kleipijpen** uit Noord-Frankrijk. Ruud Stam beschrijft de **sociale geschiedenis van de Belgische kleipijpennijverheid** en pijpen die de **sociale strijd in België** verbeelden.

Over de handel en export van kleipijpen heeft Bert van der Lingen een bijdrage over de 18e eeuwse **pijpenhandelaar Dirk Entvogel** uit Amsterdam en zijn opvolger Jacob van der Werf en verder een artikel over tabakspijpen en tabak in **advertenties in Zürichse weekbladen**, waarin onder meer duidelijk wordt welke pijpen in de 18e eeuw naar Zwitserland werden geëxporteerd.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in het Jaarboek 2015 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Patriotten en prinsgezinden

Rob Roedema en Peter Bitter

Tot aan het begin van de 20ste eeuw was er in Alkmaar, zoals in de rest van Nederland bepaald geen democratie. Deelname aan het stadsbestuur was al vanaf de Middeleeuwen voorbehouden aan een selecte groep Alkmaarse families. Er was in de 18de eeuw zelfs regelrechte vriendjespolitiek, waarbij goedbetaalde nevenbaantjes en invloedrijke posities aan naaste familieleden werden toegeschoven. Zelfs werd er gesteggeld met het verbod om directe verwanten in de vroedschap op te nemen. Sommige leden verzamelden in de loop der tijd een lange lijst aan bestuurlijke functies. Een criticus schreef rond 1784/1785 dat Alkmaar toen ten prooi was aan 'eene cabaal, die haar na willekeur regeerde, de Stadts Finantie genoegzaam geruïneerd, terwijl die weinige Regenten importante voordeelen trokken; de Burgerij, die uit vreeze voor sommigen hunner Regenten nergens hulp durfde zoeken, met hardheid behandeld; alles onderworpen aan het despotismus van eenige weinige Aristocratische Regenten.' Sporen van deze politieke 'dans' zijn ook terug te vinden in de huisraad die bij archeologisch onderzoek naar boven kwam.

Politieke en sociale tegenstellingen

In de 18de eeuw waren de gevolgen van de economische achteruitgang vooral merkbaar aan de steeds grotere verschillen tussen de armen, de middenstand en de rijke notabelen. De laatsten verzamelden, ondanks de crisis, grote inkomsten en machtsposities. Het stadsbestuur bestond uit de vroedschap van meestal 24 leden (de voorloper van de gemeenteraad) en vier burgemeesters (de voorlopers van de wethouders), plus een thesaurier als beheerder van de financiën en zeven schepenen voor de rechtspraak. Alkmaarders hadden ook functies in gewestelijke besturen, zelfs de Staten-Generaal, maar ook de Staten van Holland, de Admiraliteit, Raad van State, polderbesturen etc. Daarnaast waren er nog de regenten en regentessen van diverse instellingen in de stad. Alleen bij deze laatste categorie komen we ook vrouwen tegen – bestuursfuncties waren tot in de 20ste eeuw vrijwel volledig voorbehouden aan mannen.

Het was binnen deze beperkte toplaag bepaald niet koek en ei. Er waren politieke tegenstellingen en geschillen. Een deel van de welgestelde elite werd zelfs buitengesloten omdat men niet het gereformeerde staatsgeloof onderschreef. Nota bene, in de 18de eeuw was meer dan een derde van de bevolking nog Rooms-Katholiek en 10% was Luthers, Doopsgezind, Remonstrants of Joods. Een nieuw lid van de vroedschap

werd aangesteld door de stadhouder, maar wel op voordracht van 'dubbeltallen' door de vroedschap. In perioden zonder stadhouder koos de vroedschap zelfs zijn eigen opvolgers, de 'coöptatie', als een lid was overleden of om andere redenen zijn functie neerlegde. De toegang werd in 1695 nog verder afgesloten door de heffing van een entreegeld voor toetreding ter hoogte van fl.100. De drempel werd aanmerkelijk verhoogd in 1732 toen het Alkmaarse stadsbestuur het bedrag optrok naar fl.300 (destijds een jaarinkomen voor een middenstander!) en in 1747 zelfs naar fl.700.

Binnen de sociale top was er een machtsstrijd tussen familiegroepen, de 'facties'. Dat was een algemeen verschijnsel. Op een hoger plan waren er ook tegenstellingen in de landspolitiek. Er waren partijen die de Oranjes als regeringshoofd wensten (de orangisten) en partijen die dat juist niet wilden (de 'Staatsen', eind 18de eeuw 'Patriotten'). De rol van stadhouder, meestal bijna vanzelfsprekend toebedeeld aan de prins van Oranje-Nassau, werd bij erfopvolgingen door Holland een paar maal niet gehonoreerd. Zodoende waren er perioden zonder formeel, oranje staatshoofd: het Eerste Stadhouderloze Tijdperk was in 1650-1672, het Tweede in 1702-1747. De politieke strijd tussen prinsgezinden en patriotten bereikte een hoogtepunt tussen 1780 en 1795. Inmiddels woedde in Amerika vanaf 1776 de Vrijheidsoorlog tegen het Britse bestuur

Afb. 1. Het omhakken van de vrijheidsboom na de binnenkomst van Engelse troepen op 3 oktober 1799, prent van A. Stroo. Vijf dagen later moesten de Engelsen zich terugtrekken, wat op 8 oktober (!) 1800 uitbundig werd herdacht.

en de politieke idealen van 'life, liberty and the pursuit of happiness' spraken veel patriotten aan. De rol van Hollandse kooplui in deze oorlog leidde in 1779 tot een oorlogsverklaring van de Engelse regering aan de Nederlanden. De Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) legde het Hollandse handelsverkeer plat en de Hollandse steden kwamen in conflict met stadhouder prins Willem V over het rampzalige verloop van de strijd. Net als veel andere steden besloot Alkmaar in 1783 om voortaan alle bestuursbenoemingen zelf te regelen en geen voordrachten meer naar de stadhouder te doen. De vroedschap bestond inmiddels voornamelijk uit patriotten. Het jaar daarop werd een patriottisch gezelschap opgericht, 'Burgerhart', dat in 1786 een verzoekschrift indiende bij de burgemeesters voor een vergaande politieke hervorming. Zover kwam het echter niet. Inmiddels was Willem V in 1785 uit Den Haag gevlucht vanwege het openlijk vijandige patriottisme in de Nederlanden. Hij bereidde met zijn troepen een militaire interventie voor, terwijl de Staten van Gelderland, Utrecht en Holland zich mobiliseerden voor een militair conflict. Toen in 1787 Willems vrouw Wilhelmina werd aangehouden bij een poging de orangisten in Holland te mobiliseren, nam de zaak een merkwaardige wending. Haar broer, de koning van Pruisen, trok namelijk met zijn troepen het land in en dwong zo het herstel van Willem V als stadhouder af. Kort daarop werden ook in Alkmaar het stadsbestuur en de leiding van de schutterij gezuiverd, waarna men zelfs bestuurders van buiten de stad moest halen voor de vacatures.

Na de revolutie van 1789 raakte Frankrijk in oorlog met Engeland, Pruisen, Oostenrijk en de Republiek. Het succes van de Franse troepen in Midden- en Zuid-Nederland resulteerde in een machtswisseling in 1795. In Alkmaar trad het stadsbestuur al voor de komst van de Fransen af en de vrijheidsboom werd opgericht in de Langestraat. Het volk danste en feestte om de boom heen. Het was de tijd van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. De Zeven Provinciën werden omgedoopt in 'de Bataafse Republiek'. In 1799 vierden prinsgezinde Alkmaarders echter nog een kortstondig feestje omdat een Engels-Russisch invasieleger de kop van Noord-Holland had veroverd.

In Alkmaar werd de vrijheidsboom omgehakt die er nog steeds stond. Maar vijf dagen later was het al weer voorbij toen de Engelsen door de Franse troepen werden teruggedreven. In 1806 werd de Bataafse Republiek afgeschaft en ontstond het Koninkrijk Holland met aan het hoofd koning Lodewijk Napoleon. Dit duurde slechts vier jaar, waarna Holland bestuurlijk bij het Franse rijk werd ingelijfd. In 1813 kwam een eind aan de heerschappij van keizer Napoleon en werd het Nederlandse koningshuis ingesteld.

Politieke sporen in Alkmaar

De politieke turbulentie van 1780 tot 1795 heeft ook in de bodem sporen nagelaten. Bij archeologische opgravingen zijn vondsten gedaan waaruit blijkt dat men de politieke overtuiging niet onder stoelen of banken stak. De bodemvondsten zijn vaak gevonden tussen het huisafval op een specifiek adres, waardoor het mogelijk wordt om middels archiefonderzoek de eigenaars ervan op te sporen.

Leuzen en symbolen werden door beide partijen geafficheerd op servies en huisraad. De orangisten vlagden met 'oranje-blanje-blue'. De patriotten gebruikten een keeshond als symbool (een verwijzing naar waakzaamheid), maar we komen ook de Hollandse maagd met een 'vrijheidshoed' tegen. Dit is een oud symbool dat verscheen aan het begin van de Opstand van 1568-1648, met de Hollandse maagd in de tuin waar ze de hoed op een lans omhoog steekt. Het symbool zou teruggaan op de klassieke oudheid – Cicero meldde al dat een vrijgelaten of vrijgekochte slaaf als teken van zijn vrijheid een hoed mocht dragen. Die verwijzing naar de vrijheid, eerst symbool voor de strijd van Oranje, werd dus twee eeuwen later het symbool van de tegenpartij! De patriotten riepen de bevolking op tot actief verzet en er waren in de jaren 1780 zelfs patriottische burgermilities. Vandaar dat de patriottische symboliek vaak werd aangevuld met trommels en wapens.

Een oranjezint bord in Langestraat 73

Een oranjezint bord is gevonden in 1997 in een beerput achter Langestraat 73 (Kad.A657). Het is een kleurig faience bord met het opschrift VIV(AT) tussen twee lansen met de Hollandse driekleur in top, stilistisch dateerbaar ergens in de tweede helft 18de eeuw.

Langestraat 73 was een kapitaal woonhuis dat steeds werd bewoond door zeer aanzienlijke Alkmaarders. Bij verkooptransacties werd een zeer hoge prijs betaald voor het pand: in 1779 zo'n fl.2.625 gulden, in 1782 fl.4.000 (!), in 1787 was dit fl.1.785 gulden en in 1794 fl.3.600 gulden. Uit 1752 is een huurprijs bekend van fl.170 en uit 1832 van fl.225 per jaar.

Het huis werd in 1730 bewoond door mr. Gerardus Bernardus van Heijmenbergh. Zijn vader, de notaris mr. Theodorus van Heijmenbergh (overleden 1749), was sinds 1669 de eigenaar en woonde op Oudegracht 196. Theodorus was een toonaangevend man in katholieke kringen. Hij stichtte onder meer op zijn eigen grond twee R-K kerkgebouwen, namelijk de Banenkerk aan de Baangracht en het in de volksmond als 'de kerk van Heijmenbergh' bekend staande complex in een vijftal huizen aan de Diggelaarsteeg (hier zou anderhalve eeuw later de St. Dominicuskerk verrijzen). Hij verhuurde Langestraat 97 aan de Hervormde predikanten ds.

Afb.2. Een oranjegezd bord van faience, tweede helft 18de eeuw, gevonden bij Langestraat 73 (97LAN97BP5).

Afb.3. Een simpele Goudse pijp met VW, gevonden bij Langestraat 115/117 (93LANBP1).

Afb.4a-c. Fraaie pijp met Willem IV en zijn vrouw, uit Langestraat 115/117. Hij heeft het Goudse merk Hollandse leeuw in tuin (93LANBP1).

Afb. 5a-d. Sterk doorgerookte luxe pijp met Willem IV en zijn vrouw, uit Langestraat 119. Hij heeft het hielmerk 'zwijsn' van de Goudse pijpmaker Lieve Pijl (Vnr.93LANBP2).

Simon Rijser, vermoedelijk vanaf diens aanstelling in 1736, en van 1747 tot 1765 aan diens opvolger ds. Johannes Teerhuys. Het is waarschijnlijk dat deze bewoners oranjegezind waren. De erven van Gerard van Heijmenbergh verkochten Langestraat 73 in 1779 en het werd in 1782 en 1787 weer verder verkocht. Van de meeste eigenaren in de halve eeuw daarna is bekend dat ze elders woonden. Onze Oranje-supporter zal mogelijk een van de –welgestelde(!)- huurders zijn geweest.

Oranjepijpen uit de Langestraat

Tijdens een opgraving werden in 1993 achter Langestraat 113, 115-117 en 119 diverse beerputten onderzocht. In twee ervan werden oranjepijpen gevonden uit het midden van de 18de eeuw.

Uit een beerput achter het pand 115/117 kwamen twee oranjepijpen tevoorschijn. De eerste is vrij simpel versierd met de letters VW (= Vivat Willem) binnen een bladerkrans.

Het hielmerk verwijst naar de Goudse pijpenmaker Andries Brem, een bekende orangist die de pijp tussen 1751 en 1766 zal hebben gemaakt. De tweede kleipijp is een rijk gedecoreerd Gouds exemplaar met de afbeelding van Prins Willem IV en Prinses van Oranje Anna van Hannover, onder een kroon met hun wapenschilden en de tekst 'VIVAT DE PRINS EN PRINCES VAN ORANIE'. Willem IV regeerde van 1747 tot 1751.

Het huis was in 1744 aangekocht door de wijnkoper Jan Brederoe voor een middelmatige som van fl.1.200. In 1760 werd het aangekocht door J.G. Monheym voor een prijsje van fl.265 (wellicht was het huis belast met hoge schulden). Diens erfgenamen verkochten het pand in 1780 voor de forse som van fl.2.450. Het lijkt waarschijnlijk dat Brederoe of Monheym de opdrachtgever was voor de grote verbouwing waaraan het pand zijn fraaie 18de eeuwse klokgevel dankt. De pijpen zullen wel gerookt zijn door Jan Brederoe.

In de beerput van de rechterbuurman, Langestraat 119 (Kad.A749), werd in 1993 een Goudse oranjepijp uit dezelfde tijd opgegraven.

Op de ketel staat de leeuw in Hollandse tuin met aan weerszijden de portretten van stadhouder Willem IV en rechts diens gemalin Anna van Hannover en eronder in schoonschrift de letters VP (=Vivat Prins). Op de steelzijde staat ook nog een wat grof uitgevallen portretkop.

Het kleine huis was in de 18de eeuw vaak het eigendom van (vermoedelijk bejaarde) weduwen of weduwnaars die er maar kort verbleven: van 1734 tot 1752 was Jannetje Josua Rosewel de bewoonster, daarna Jan van Zuylen. Maar zijn weduwe verkocht het een jaar later al aan Jacob van Egmond, die het in 1759 weer verkocht.

De pijp is zwaar doorgerookt en geblakerd – het was duidelijk een favoriete pijp!

Een patriot in de Langestraat

In 1990 vond een opgraving plaats aan de westzijde van de Pastoorsteeg en achter de panden van Langestraat 55 en 57. Bij deze opgraving werden diverse beerputten onderzocht. Een van deze beerputten werd aangetroffen achter het pand Langestraat 57. Onder het vele vondstmateriaal uit deze beerput bevonden zich twee identieke creamware schoteltjes, vervaardigd in Engeland, met de Hollandse maagd met twee speren met vrijheidshoed, wapens en een trommel, met aan haar voeten een liggende Hollandse leeuw en de leuze 'Voor Vrijheid en Vaderland'.

Langestraat 57 (Kad.A663) was een kapitaal pand, dat na een verbouwing in 1773-1775 werd verkocht voor maar liefst fl.3.200. De koper, mr. Pieter de Carpentier (1746-1794) was vroedschap in 1777-1788, schepen in 1779-1780 en weesmeester. Vermoedelijk bewoonde hij het kapitale huis zelf. In 1785 ging het huis voor fl.2.985 naar dominee Gerard Puppius Kramer. Na diens overlijden in 1796 is zijn weduwe verhuisd - het pand werd in 1803 door haar verhuurd aan Michiel Johan de Lange. In 1807 en 1808 was het pand onbewoond. Pieter de Carpentier behoorde tot de vroedschappen die in 1788 werden ontslagen – het patriottisch bord (Afb. 6) zou van hem kunnen zijn geweest.

Een brouwer met een keeshond aan de Laat

In 1995 werd een archeologisch onderzoek gedaan in een tuin aan de oostkant van de Ruiterssteeg. De tuin behoorde vanouds bij het hoekhuis aan de Laat, dat in de 18de eeuw het luxe woonhuis was van de zeer welgestelde eigenaars van de ernaast gelegen brouwerij Het Fortuin (Kad.A840). Uit een 18de eeuwse beerput kwam een kommetje tevoorschijn van Delfts blauw.

Prominent in het midden zien we de afbeelding van een keeshond. Vanaf circa 1780 stond de keeshond symbool voor het patriottisme. De patriotten werden ook wel 'kezen' genoemd, denigrerend bedoeld als een verwijzing naar irritante keffertjes, maar door de patriotten opgepikt als mascotte.

Een onderzoekje in de historische bronnen leert ons dat in dit pand van 1779 tot 1797 mr. Joan Groot woonde. Hij was geboren in Hoorn in 1744 als zoon van de advocaat en schepen mr. Jacob Joansz (1716-1781). Joan junior was opgeleid tot notaris en vestigde zijn kantoor in Hoorn, waar hij in de voetsporen van zijn vader ook schepen werd. In 1775 huwde hij Jacomina van den Berg, een dame uit Alkmaar. Vier jaar later zegde hij het notariaat in Hoorn vaarwel en verhuisde naar Alkmaar. Hij maakte een uitzonderlijke overstap

Afb.6. Laat 18de-eeuws Engels creamware schotelkje voor de Nederlandse markt, met De Hollandse maagd met vrijheidshoed, wapens en trommel en een patriottisch opschrift, gevonden achter Langestraat 57 (90BRE71BP).

Afb.8. Fragmenten van een bord met prins Willem V als lid van de Pruisische Orde van de Zwarte Adelaar, wellicht in of kort na 1788, gevonden bij Koningsweg 31 en 29 (03KWE39BP3).

Afb.9. Fragment van Delfts blauw thee- of koffiekopje met vlaggende engel, bij Koningsweg 31 en 29 (03KWE39BP3).

Afb.7. Delfts blauw kommetje met een fraaie waakse keeshond, eind 18de eeuw, uit de achtertuin van Laet 221 (99RU11).

Afb.10. Delfts blauw bord van de Hollandse maagd met vrijheidshoed, trommels en kanonnen, bij Koningsweg 31 en 29 (03KWE39BP3).

door de aankoop van de brouwerij Het Fortuin, een omvangrijk gebouwencomplex, voor maar liefst fl.15.000. De overstap is verwonderlijk omdat hij tevoren toch weinig relaties met brouwers lijkt te hebben gehad. Ook deed hij dit in een periode waarin de ene brouwerij na de andere failliet ging. Niet alleen was er de algemene economische teruggang, maar ook was bier sterk verdrongen door de consumptie van koffie en thee. Mr. Joan Groot had politieke ambities. Inmiddels was in Alkmaar een regel ingesteld, dat men vóór toetreding tot de vroedschap eerst 6 jaar lang de weinig populaire rechtbankfunctie van schepen diende te beoefenen. Mr. Joan vervulde deze functie vanaf 1783, ten tijde van de commoties rond het patriottische stadsbestuur. Nadat in 1787 de macht van de erfprins weer was hersteld, werd ook mr. Joan op 30 mei 1788 afgezet. Zoals veel lotgenoten kreeg hij in 1795 na de patriottische machtswisseling weer een bestuurlijke positie. Mr. Joan Groot werd in mei verkozen als schout (voorzitter van de schepenbank), wat het jaar erna werd verlengd. In 1797 werd hij echter niet herkozen. De komst van de Fransen bracht niet de verbeteringen die vele idealisten hadden verwacht, integendeel. De economische problemen namen slechts toe, terwijl de Alkmaarders ook nog eens gedwongen werden om duizenden soldaten (waarvoor nog onvoldoende kazernes waren) in eigen huis onder te brengen. Of dit met elkaar samenhangt is onduidelijk, maar na zijn ontslag in 1797 deed hij de brouwerij van de hand en liet zich inschrijven als notaris. Het kommetje met keeshond zal vast niet de enige patriottische huisraad van mr. Joan Groot zijn geweest.

Prinsgezind aan de Koningsweg

In 2003 werd tijdens een opgraving aan de Koningsweg 27-37 onder meer een beerput ontdekt die in gebruik was vanaf ongeveer 1575 tot in de vroege 19de eeuw. De beerput bevond zich recht achter een klein huisje aan de Koningsweg 31, helemaal achterin de tuin. Dit huisje vormde tot 2003 samen met het linkerbuurpandje een stel twee-onder-een-kap woningen, tot 2003 genummerd Koningsweg 31 en 29. Bij het funderingsonderzoek in de opgraving bleek deze situatie al terug te gaan op de late 16de eeuw. Het waren kleine huisjes met verkoopprijzen van fl.295 (nr.31 in 1735), fl.160 en fl.80 (nr.29 in 1756 en 1804). Hoewel er in de summere verkoopakten in de 18de eeuw niets over is te vinden, is het denkbaar dat de beerput achter Koningsweg 31 ook werd gebruikt door de linkerbuurman in nummer 29. Het delen van de beerput was immers in dergelijke kleine huisjes niet ongewoon.

Tussen het vele vondstmateriaal uit de beerput kwamen ook enkele politiek georiënteerde voorwerpen tevoorschijn

Fragmentarisch was een faience bordje met opschrift PVOR, de afbeelding van de prins en een deelttekst 'De adelaar...' (de rest ontbreekt). Dit zal een verwijzing zijn naar de Pruisische Orde van de Zwarte Adelaar die in 1701, een dag voor zijn kroning tot koning van Pruisen, was ingesteld door keurvorst Frederik van Brandenburg, daarna Frederik I. Bij de symboliek hoorde een lint dat over de linkerschouder werd gedragen en een zilveren ster. Dit lint was oranje vanwege Frederiks moeder Louise Henriëtte van Nassau, een dochter van Frederik Hendrik van Oranje. Het lint is ook afgebeeld op het bord. Vanwege deze sterke familiebanden met Pruisen waren de stadhouders Willem IV en Willem V en ook koning Willem I ridders in deze orde. En natuurlijk waren het de Pruisen die in 1788 Willem V uit de nood reddden. Op het bord heeft de prins een kort kapsel, wat pas aan het einde van de eeuw in de mode was. Het bord zal wellicht zijn gemaakt ter gelegenheid van de machtswisseling in 1788!

Hoewel we uit verkoopakten van beide panden (Kad. A204 en A205) wel de namen van de eigenaars kennen, is over hen weinig meer te melden omdat ze tot de armere bevolking behoorden. Een enkele keer is de eigenaar een rijke Alkmaarder die meerdere panden in de stad verhuurde.

Een Burgerhart aan de Koningsweg

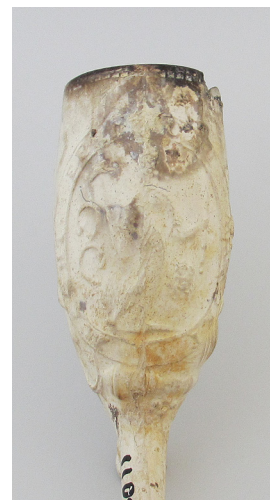
Vreemd genoeg kwam uit dezelfde beerput van Koningsweg 31 (en 29?) ook een Delfts bord tevoorschijn met de afbeelding van de Hollandse maagd met vrijheidshoed, zittend bij en omringd met kanonnen en trommels.

De Hollandse maagd met vrijheidshoed was in de Franse tijd het zinnebeeld van de patriottische beweging.

Historisch onderzoek van de panden kan niet verklaren waarom er prinsgezind materiaal aanwezig was, maar wel het patriottische bord. In 1804 werd Koningsweg 29 namelijk gekocht door Jan Grisee. Deze Jan Grisee was samen met oa. Willem Hofdijk (grootvader van W.J. Hofdijk) in 1784 een medeoprichter van 'Burgerhart', een genootschap met als doel het behandelen van zaken van handel en nijverheid. Het door hen opgerichte patriottische gezelschap werd in 1787 weer ontbonden omdat het zich had ingelaten met de politiek. Grisee verkocht het huis in 1808 aan Laurens Boendermaker, die er in 1832 nog woonde.

Oranje schutters in de Doelenstraat

In 1995 werd de beerput onderzocht van de Jonge Doelen of St. Sebastiaansdoelen aan de Doelenstraat. Dit gebouw diende als vergaderzaal en onderkomen voor de manschappen en hun officieren. Na de schietoefeningen op het Doelenveld werd er door de mannen menig glaasje

Afb.11a-c. Een pijp met het wapen van Gouda en op de achterzijde VW, met hielmerk gekroonde 37, uit de beerput van de Jonge Doelen (95DST-BP).

Afb.12. Een pijp met de leuze Eendracht maakt macht en de Hollandse maagd. De pijp is gemerkt met een Franse Lelie, uit de beerput van Doelenstraat 9 (11DST39BP).

Afb.13. Spotpijp met zittende aap en de teksten GRAND MERCI ... en A VOUS KEES ... (er ontbreekt nog tekst) op de steel, gevonden achter Koorstraat 59 (02KRS2).

Afb.14. Delfts thee- of koffiekopje met vlaggende orangist, 18de eeuw, gevonden bij een scheepswerf bij de Schermerweg/Jaagpad (04SCHW25).

Afb.15. Gietijzeren haardplaat met de Hollandse maagd met vrijheidshoed en de tekst Hollandia Pro Patria, gevonden bij Bloemstraat 32 (06BLO).

gedronken en pijpje gerookt. Tussen het materiaal uit deze beerput bevonden zich ook twee reliëfpijpen met prinsgezinde versiering.

De eerste is een identiek exemplaar als gevonden in 1993 bij Langestraat 115-117. Het betreft de pijp met VW binnen bladerrank, gemaakt door Andries Brem te Gouda in de periode 1751-1766.

Het tweede exemplaar is een pijp met het wapen van Gouda, geflankeerd door twee leeuwen en de randtekst 'per aspera ad astra' met op de achterzijde VW (Vivat Willem).

Een Franse school met patriottische relaties in de Doelenstraat

Tijdens een opgraving op het Doelenveld werd in 2011 een beerput aangetroffen achter Doelenstraat 9. Dit was een groot woonhuis waar in de 18de eeuw ook een particuliere Franse school in was gevestigd (Kad.A287).

Bij de vondsten was een patriottische pijpenkop van slechte kwaliteit van omstreeks 1780. Op de ketel zien we een medaillon met de Hollandse maagd met vrijheidshoed en de randtekst 'Eendracht maakt macht'. Een tweede pijpenkop met alleen het opschrift 'TOT NUT VAN HET ALGEMEEN' was gemaakt ter ere van de maatschappij met die naam. Deze patriottische organisatie werd opgericht in 1784 met onder andere als doel het verbeteren van de bereikbaarheid van het onderwijs. In 1786 sloot Alkmaar zich bij de landelijke Maatschappij aan en vormde een eigen departement. De school vond blijkbaar steun uit deze hoek.

Tussen 1784 en 1808 wisselde het kapitale pand vijfmaal van eigenaar en het is onduidelijk of de eigenaren er ook zelf woonden. Er waren in elk geval (ook) schoolmatressen in het pand gehuisvest. Een ervan, al vanaf 1789 inwonend, was Maria Henrietta Catharina van Rijk, die het pand in 1808 kocht. Ook de volgende eigenaar/bewoners waren er onderwijzer. In 1848 werd de school overgenomen door de Maatschappij tot Nut van het Algemeen. Zij stichtten er een Armen Bewaarschool. Rond 1875 werden de stokoude panden vervangen door nieuwbouw, waarvan tot heden het voorgedeelte nog bestaat.

Een aap van een Kees in de Koorstraat

In 2002 werd achter Koorstraat 59 een kleine opgraving gedaan. Op deze plaats stond in de 18de eeuw de herberg De Rode Leeuw. Bij het onderzoek kwam uit een vroeg 18de eeuwse afvalkuil een pijp tevoorschijn met als voorstelling een rokende en drinkende aap gezeten op een stoel.

Op de afgebroken steel lezen we aan de ene zijde VOUS KEES (...) en aan de andere zijde GRAND MERCI (...). De tekst is niet volledig maar de politieke boodschap lijkt hier duidelijk. De rokende en drinkende aap op de stoel zou de personificatie zijn van de stadhouders koning Willem V. De combinatie van de Franse taal met het Hollandse 'Kees' symboliseert dan de tegenstellingen tussen de aanhangers van het vanuit Frankrijk uitgedragen patriotisme en de prinsgezinden. Hoewel deze interpretatie voor de hand lijkt te liggen klopt die niet. De pijp dateert namelijk uit de periode 1700-1720 waardoor de afbeelding een andere betekenis krijgt. Een steelfragment met de complete tekst A VOUS KEES MAAT en op de andere zijde GRAND MERCI KEES MAATYE is eerder gevonden in Amsterdam en ook daar werd in eerste instantie uitgegaan van een relatie met de periode van de 'patriotten en 'prinsgezinden'. Wat we zien is het zogenaamde mens-als-aap thema, waarbij de aap de mens een waarschuwend spiegel voorhoudt. Keesje-maat was in de straattaal ook wel een roepnaam voor een aap.

Een oranje scheepsbouwer bij de Schermerweg

In verband met geplande woningbouw in plangebied Jaagpad vonden in 2004 opgravingen plaats bij de Schermerweg in een gebied waar in de 18de eeuw naast elkaar vier scheepsbouwers hun werven hadden. Bij het woonhuis van een ervan werd een 18de-eeuws thee- of koffiekopje gevonden van Delfts blauw met letterlijk en figuurlijk een oranje tintje. Een man met een jas en oranje das houdt een rood-wit-blauwe vlag omhoog met opschrift 'v oranje'. Het kopje is langdurig gebruikt, want de rand is enorm afgesleten.

Een patriottisch vuurtje aan de Zakkensteeg

Politieke pamfletten zullen wel op tal van voorwerpen getoond zijn. Archeologisch vinden we hiervan maar een beperkt deel terug. Een heel bijzondere vondst tenslotte is een gietijzeren haardplaat, die in een puinlaag is opgegraven bij Bloemstraat 32 in 2006. Bij de ontdekking was hij geheel met roest overdekt, maar na restauratie bleek het een fraaie afbeelding te hebben van de Hollandse maagd met vrijheidshoed en opschrift HOLLANDIA PRO PATRIA. De politiek kwam dus ook heel nadrukkelijk in de huiskamer, waar haardvuur immers het middelpunt van vormde.

De Bloemstraat was destijds nog een afgelegen zijstraatje van de Laet, deels bewoond door arme mensen. Vanouds droeg het de naam Zakkesteeg (naar het Frans 'cul de sac', oftewel doodlopende steeg) maar dit werd op verzoek van de bewoners in 1881 veranderd in Bloemstraat. Een groot deel van de gebouwen diende in de 18de en 19de eeuw als pakhuis, schuur of stal. Ook nummer 32 was vanaf de 18de eeuw tot zelfs in 2006 een pakhuis. De patriot zal een van de burens zijn geweest.

Naschrift

De patriotten delfden uiteindelijk het onderspit in de Franse tijd. Economisch was het een rampzalige periode, die velen berooid achterliet. De Fransen waren ingehaald als bevrijders, maar werden al snel gevoeld als bezetters. Het is dan ook geen wonder dat na het vertrek van de Fransen de Oranjes hoog in het vaandel kwamen. Bij de terugkomst van Willem I werd deze zelfs verheven tot de eerste Koning van Nederland. En uiteindelijk danken we aan deze gebeurtenissen, dat we in 2014 de eerste Koningsdag vierden!

De archeologische vondsten zijn afkomstig uit de collectie van het Archeologisch Centrum Alkmaar.

Literatuur:

- Aten, D., 1999. *Alkmaar in 1799. Stad in oorlogstijd*, Alkmaar.
- Aten, D., 2007. 'Zonder of onder de prins? Patriotten en orangisten', in: J. Vis, P. Bitter, H. Kaptein et al, *Geschiedenis van Alkmaar*, Zwolle, p.344-359.
- Bitter, P., J. Dijkstra, R. Roedema en R.P. van Wilgen, 1997. *Wonen op Niveau; archeologisch, bouwhistorisch en historisch onderzoek van twee percelen aan de Langestraat*, (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie, delen 5 en 5A), Alkmaar, p.12-13, p.164-167 en p.191-193.
- Bitter, P., 2007. 'Topografische en schriftelijke bronnen over de brouwerij Het Fortuin', in: N. de Jong-Lambregts, P. Bitter, L. Verspaj-Frank et al, *Tussen Zwaard en Fortuin*. Enkele opgravingen in Alkmaar 2002-2005, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr. 12), p.140-154.
- Bijl, M. van der, 1980. 'Familie en factie in de Alkmaarse stedelijke politiek', in: E.H.P. Cordfunke (red.), *Van Spaans Beleg tot Bataafse tijd*, Alkmaar (Alkmaarse Historische Reeks IV), p.12-32.
- Bruinvis, C.W., z.j. De regeering van Alkmaar tot 1795, Alkmaar.
- Bruinvis, C.W., z.j. De Alkmaarsche vroedschap tot 1795, Alkmaar.
- Cox, J.C.M., 2005. *De Heeren van Alkmaar. Regeerders en regenten, vroedschap en raad 1264-2005*, Alkmaar.
- Duco, D.H., 1992. *De tabakspijp als oranje propaganda*, Leiden.
- Jong, O.J. de, 1980. 'Godsdienstig Alkmaar 1573-1795', in: E.H.P. Cordfunke (red.), *Van Spaans Beleg tot Bataafse tijd*, Alkmaar (Alkmaarse Historische Reeks IV), p.33-54.
- Jong-Lambregts, N. de, Rob Roedema e.a., 2009. 'Ontdekkingen aan de Bloemstraat (06BLO)', in: N. de Jong-Lambregts, e.a., *Sporen onder het maaiveld, opgravingen in Alkmaar en Koedijk tussen 2001 en 2007*, Alkmaar (Rapporten over de Alkmaarse Monumentenzorg en Archeologie nr. 14), p.39-110.
- Marin, P., 1701. *Nieuw Nederduits en Frans Woordenboek*, Amsterdam, 1701.
- Smiesing, P., 1991. 'Een misleidende tekst op een pijpensteel', *Pijpelogische Kring Nederland* 14 (54), p.338.

Websites:

Veel archiefdata zijn afkomstig van de website www.archiefalkmaar.nl -> Archieven -> Historisch kadaster Alkmaar, waarop de informatie is gekoppeld aan de kadastrumnummers van 1832 (vandaar dat deze in de tekst steeds erbij zijn vermeld). Ook worden de archivalia verwerkt in de opgravingsverslagen in de Rapporten.

Patriotten en prinsgezinden / Patriots and Orangists

Rob Roedema and Peter Bitter

At the end of the 18th century, rivalry between the “Patriotten” (Republicans) and the “Prinsgezinden” (Orangists), undermined the strength and unity of the country. The Orangists supported the princes of Oranges as Stadtholders, a position held by members of the House of Orange, and military commanders of the Republic. The political turbulence of 1780 to 1795 also left traces in the soil. Archaeological excavations in the city of Alkmaar showed that the inhabitants did not hide their political affiliation. Slogans and symbols were posted by both parties on tableware, household utensils and tobacco pipes. The Orangists used the (‘oranje-blanje-blue’ nakijken) red, white and blue flag and the Patriots used the former Dutch barge dog or keeshond symbol (a reference to vigilance), but we also see the “Hollandse Maagd” or Dutch Virgin with a freedom hat.

